

ЖАДИД АДАБИЁТИ (НАСРИ)ДА ОНА ОБРАЗИ

Ҳ.Худоймуродова

ТерДУ доценти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10569059>

Аннотация. Ушбу мақолада жаҳид насри - ўзига хос шаклланиш ва тараққиёт хусусиятларига эгаллиги ҳақида сўз боради. Чўлпон, Қодирий асарларидаги она образлари таҳлили ҳақида фикр билдирилган.

Калим сўзлар: Чўлпон, Қодирий, Она, Жаҳид адабиёти.

IMAGE OF MOTHER IN JADID LITERATURE (PROSE)

Abstract. This article talks about modern prose - the characteristics of its own formation and development. An opinion was expressed about the analysis of mother images in the works of Cholpon and Qadiri.

Key words: Cholpon, Qadiri, Ona, Jadid literature.

ОБРАЗ МАТЕРИ В ДЖАДИДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (ПРОЗА)

Аннотация. В данной статье говорится о современной прозе - особенностях ее становления и развития. Высказано мнение об анализе образов матери в произведениях Чолпона и Кадири.

Ключевые слова: Чолпон, Кадири, Она, джаҳидская литература.

Она юртининг мустабидлар зулмидан озод бўлишини, миллати фарзандларини шарафга тўлганлар қаторида кўришни орзулаган халқимизнинг қалби уйғоқ фарзандлари - шубҳасиз жаҳидлардир.

Халқ маънавиятини бойитиш йўлида олиб борилган курашлар, миллий матбуот, адабиёт ва театрнинг одамлар тафаккурини оширишдаги аҳамияти ҳақида асарларида куюниб ёзган, бу борада фидойилик кўрсатган, алалоқибат қатағонга учраганлар ҳақида сўз бораркан, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Усмон Носир, Исҳоқхон Ибрат сиймолари кўз олдимизда гавдаланади. Улар ўз асарларида кўтарган муаммолар ҳамон бизнинг қаршимизда бўй кўрсатиб турибди. Биз ҳамон «миллатни уйғотиш уйғонганларнинг вазифаси» деган чорловга муносиб жавоб қайтаролганимиз йўқ.

Жаҳид адабиёти намояндалари китобларини ўқиган китобхон ўзини шу ватаннинг онгли фуқароси, ватани ва миллати тақдири учун масъул инсон сифатида намоён қилишга ўзида журъат топади.

Хусусан, жаҳид насри - ўзига хос шаклланиш ва тараққиёт хусусиятларига эга. Унга ўзбек мумтоз насри - негиз бўлгани тайин. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, мумтоз адабиётда реалистик наср ҳали шаклланиб, мустақил тараққиётга юз тутган эмас эди. Бироқ ўзига хос анъанавий наср кўринишлари мавжуд бўлган.

Фитратдан бошланган жаҳид насри Қодирий ижодида ўзининг реалистик ўзанига етди. Аллома адиб Қодирий маърифий ҳикояси – “Жувонбоз”да жаҳид насрига хос баёнчилик, насиҳатгўйлик ва нари борса фожевийликка кўпроқ эътибор берган эди. Шундай бўлиши табиий эди. Чунки энди тамал тоши қўйилаётган жаҳид насри ана шундай хусусиятларга эга эди. Қодирий бу каби анъаналарни ёриб чиқиб, реалистик ҳикоя жанрига

асос кўйди. Бу “Улоқда” ҳикояси эди. “Улоқда” ҳикоясигача жаҳид ҳикояларида тасвир ҳали ниш кўрсатган эмас эди. Реалистик ниш “Улоқда” ҳикоясида намоён бўлди.

Адибнинг мазкур ҳикояси тасвир, образлилик ва ифодалилик жиҳати билан, умуман, жаҳид ҳикоячилигидан мутлақо фарқ қилади. Унда воқеа ва образни адиб етакламайди. Воқеа ҳолис тасвирланади, баён қилинмайди, балки ифодаланади. Образлар ўзига ўзи ва ўзгалар характеристикаси билан тавсифланади. Ҳикоя воқеасини образлар ҳаракатга келтиради. Тасвирда ифодалилик, киноя, кесатиш, мақол билан тасдиқлаш яққол намоён бўлиб туради.

Қодирий жаҳид ҳикоячилигида ҳолис тасвир йўлидан бориш, воқеа ва образлар ҳаракатига аралашмаслик, четдан кузатиб ифодалаш усулини устувор қўллади. Ҳикоя ҳақида баъзи адабиётшунослар Биринчи жаҳон уруши кетаётган бир пайтда кишилар бекор, ўз ҳолича, улоқ ўйини билан машғуллиги тасвирланган дейишди. Асло ундай эмас. Улоқ қадриятимиз экани, чиниқиш машқи экани, аммо хатарли томони ҳам мавжудлигини эслатишдан иборатдир.

Жаҳид ҳикоячилигида Чўлпоннинг ўрни алоҳидадир. Унинг публицистик асарларида даврнинг чирсиллаб турган муаммолари, адабиётнинг янги эстетик пафоси ва хизмати ҳақида гап боради. Айниқса, ўзбек ҳикоячилиги ва қиссачилигининг илк ғишларини кўйишга муваффақ бўлди. Адибнинг илк ҳикояларида жаҳидчиликнинг маърифатпарварлик тамойили устувордир. Тўғри, ҳикояларида ҳолис туриб тасвирлаш етакчилик қилмаса-да, илм, одоб-ахлоқ тарғиботи кучли берилган. Бу илк жаҳид насрининг етакчи хусусиятини ташкил қилар эди. “Қурбони жаҳолат” ҳикоясида ўқиган билан ўқимаган, тўғрироғи, маърифат ва жаҳолат қиёсланган.

Ҳикоя сюжетига назар ташласангиз, воқеа ва деталлар - ўта содда. Ҳатто тилла соат детали такрорланади. Воқеа нақл қилинади, тасвир йўқ. Аёнки, бадиият сусти, тилда ифода кам. Шунга қарамасдан ҳикоя илк жаҳид насрининг шаклланиши ва такомилда муҳим ўрин тутди. Айниқса, замонавий ўзбек насрининг шаклланишини эътиборга олсак, гарчандки бадиияти заиф бўлса-да, маърифий жиҳатдан қийматга эгадир. Унда жаҳолат каттиқ қораланади.

Қисқаси, жаҳид ҳикоят ва ҳикоялари дидактик ва ижтимоий-маърифий ғоялар ташиши билан бирга жаҳид реалистик ҳикоячилигининг бадииятини такомиллаштиришга такурси вазифасини ўтади. Бадииятга оид турли тажрибалар тўпланди.

Жаҳид насри мавзу ва мазмун жиҳатидан тадрижий ўсишга йўл олди. Фитрат ўз насрида ислоҳот ва туб ўзгаришлар масаласини илгари сурса, Чўлпон жамиятдаги иллат, маърифатсизликнинг фожеалари, маорифнинг нурли ҳаёт учун машъала бўлишини қаламга олди.

Насрининг эпик шакли ҳам ниш ура бошлади. Эпика жаҳид насри учун янгилик бўлса-да, ҳали бу борада жўяли тажриба йўқ эди. Нима бўлса-да эпикада даврнинг иллат ва жароҳатларини ёзиш ва айтишни тақозо қилар эди.

Жаҳид носирларининг орзуси жаҳон андозасидаги роман жанрида қалам тебратиш эди.

Романга оид тафаккурнинг шаклланиши жаҳид адабиётида ўзига хос йўл билан амалга ошган. Энг аввало, шуни таъкидлаш лозимки, давр адабиётида роман жанрининг туғилиши

аксар жаҳид адиблари орзу қилган ва бу каби фикрларини шеър, ҳикоя ва қиссаларда ифодалаганлар (Ҳамза, Чўлпон, М.Шермухаммедов). Шунингдек, муаллифлар ёзган насрий асарларини “рўмон”, “миллий рўмон”, “рўмон рисоласи” деб аташган.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Туркистонда ижтимоий-маънавий уйғониш кенг қамров олди. Зиёлилар, айниқса, жаҳидлар миллат ҳаётида ниш уриб келаётган эврилишларга кенг йўл очди. Бу бадиий адабиётга ҳам том маънода тааллуқли бўлди. Аллома адиб Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романига ёзган сўз бошида “Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгиришга, халқимизни, шу замоннинг “Тоҳир-Зухро”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарход ва Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз¹” деб ёзганда, бадиий адабиётнинг ҳам жанр ўзгаришлари, ҳам эстетик қарашларидаги бўлғуси эврилишларини назарда тутган эди. Бу қарашлари ҳосиласи бўлиб, “Ўткан кунлар” дунёга келди.

Романнинг юзага келишига қатор омиллар сабаб бўлди. Энг аввало, Шарқ адабиёти, халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланилди. Қолаверса, рус ва европа, турк адабиётидан озиқланилди. Яна бир муҳим омил адиб романга хос тафаккурғача ҳикояда реализмга эришди. Унинг “Улоқда” ҳикояси ўзбек насрида реализмнинг чўққиси бўлди. Айни вақтда қодириёна реализм шаклланиб, устуворлашди. У биринчидан, тарих ва ҳаётни холис туриб баҳолаш ва кишилар руҳий аҳволи, ички дунёсини ўзгаларга-китобхонга юктира олиш санъатини эътироф этди. Романнинг туғилиши ва юксак пафос билан ёзилиши адиб қалбида дард бўлиб ётган, вулқон бўлиб отилиши шарт бўлган миллат тарихи, тақдири ва келажак истиқболини йирик насрда ифодалашга олиб келади. Октябр тўнтарилиши маҳаллий халқ истаган хурриятни бермади, аксинча, янги истибдоднинг туғилиш хавфи пайдо бўлмоқда эди. Ана шу боис ҳам адиб, “мозийга қайтиб иш қўриш”ни мақсад қилиб, кейинги “хон замонлари”ни олди. Бундан адиб сабоқ излади. Бу туйғулар “Ўткан кунлар”²да ўз аксини топди. Асарга “Ўткан кунлар” деб ном қўйишининг боиси бор. Адиб турк адиби Ҳусайн Жовиднинг “Ўткан кунлар” тўплами номидан андоза олган бўлиши мумкин. Лекин аслида романдаги воқеалар ўтди-кетди, у тарих бўлиб қолди, ундан хулоса чиқариб, бугунги кунни ўйлайлик деган эстетик фикр сизиб туради.

Романда тарихий ҳақиқатнинг бадиий инъикоси, яъни қўқонликларнинг ўзи хон, таби вазирлиги, хону бекларнинг келишмовчилиги натижасида халқнинг ҳаддан ташқари эзилиши, кипчоқ ва қорачопонлар, ниҳоят кундошлик балоси, ана шу масалаларга нисбатан даврнинг зиёли, пешқадам инсонлари адолат ўрнатиш, зулм пичоғини қайраганларнинг попугини пасайтириб қўйишга интиланлар образи ҳам берилган.

Биз бу ўринда романдаги мустақиллик, истиқлол масаласига алоҳида тўхталишни лозим топдик. Чунки романнинг пафоси ҳам ана шу нуқтадан келиб чиқади. Бинобарин, юртнинг мустақиллиги, бирлиги, тотувлиги, тинчлиги масаласи романнинг асосий пафоси даражасига қўтарилган.

¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент -2019. “Nilol media” нашриёти, 3-бет.

² Абдулла Қодирий. “Ўткан кунлар”, “Nilol media” нашриёти, Тошкент – 2019. 400 б.

Юртнинг дахлсизлиги, мустақиллиги романгача ва унинг муаллифи Қодирийгача бундай тўла ва ҳаққоний акс эттирилган эмас. Боз устига маҳаллий давлатнинг ўзгалар олдида таслимчилик, мутеълик иллатлари чуқур бадий ифодаланган. Шунга қарамасдан, ўша “кир” тарихда миллатнинг тақдири билан қизиққан ва бу борада ўйлаган зиёлилар ҳам борлиги Юсуфбек ҳожи ҳамда Отабек образларида ёрқин ифодаланган.

Отабек Шамайга бориб келгандан сўнг маҳаллий ҳукумат ва унинг бошқариш тизимини яроқсиз деб билади: “Мен ўруснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлигини иқроор этишга мажбур бўлдим”³. У ҳар икки юрт давлат бошқариш тартибини солиштиради ва билган ҳамда кўрганларини хону бекларга айтиб юборгиси келади, аммо:

“Сенинг арзингни шу хонлар эшитадими, шу беклар қиладими?” деб мени маънос қилдилар”⁴, деган хулосага келади. Фикрларини хулосалаб Отабек: “Менингча, ўруснинг биздан юқорилиги унинг иттифоқидан бўлса керак... аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низоларимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман...”⁵ дейди.

Ноиттифоқлик ўлкани, халқни тобора жар ёқасига олиб бориб кўяди. Адиб қахрамонлари ҳаракати билан юртнинг таназзулга учраши ва бунинг оқибатида келиб чиқадиган ўнглаб, тузатиб бўлмас кулфатларни ҳам бирдай тасвирлайди. Ўлкада омма ҳали халқ бўлиб шаклланиб улгурмаган, улар оломон. Ким қаёққа бошқарса кетаверади. Қорачопон ва қипчоқ низоси ва қон тўкишлари бунинг яққол гувоҳи ҳамда исботидир.

Романнинг ғоявий якунига эътибор берсак, асарнинг пафоси - юрт мустақиллиги, дахлсизлиги, иттифоқликка даъват этиш эканлиги аён бўлади.

Отабек Авлиё ота (ҳозирги Жамбул) устидаги рус подшоси аскарлари билан жангда ҳалок бўлади. Бу Отабекнинг юрт дахлсизлиги, мустақиллиги, ўзга томонидан ўз юртини босиб олишини истамаслиги, аксинча, элу юртини бошқа тараққий қилган юртлар қаторида кўришни хоҳлашидир. У миллат ўғлони сифатида оддий сипоҳи бўлиб жангга отланди. У юрт истиқлоли йўлида кўксини қалқон қилди ва кўкрагидан ўқ еди. Бу - миллат учун фидойилик. Романда ана шундай истиқлол масаласи улуғланган.

Жадид эпик насрининг ривожига Қодирийдан сўнг Чўлпон салмоқли ҳисса қўшди. Қодирий Шарқ насри, халқ оғзаки ижоди, бир кур ажнабий халқлар адабиётидан фойдаланган бўлса, Чўлпон рус ва жаҳон адабиёти, аниқроғи, насридан сероб фойдаланиб, “Кеча ва кундуз”⁶ни ёзди. Агар тарихийлик ва тадрижийлик нуқтаи назаридан қаралса, “Кеча ва кундуз” “Ўткан кунлар”нинг мантиқий давоми. “Ўткан кунлар” XIX асрнинг иккинчи ярми Туркистон тарихини, “Кеча ва кундуз” эса XX асрнинг бошлари воқеаларини камраб олади. Қодирий романи воқеалари Тошкент, Қўқон ва Марғилонда кечса, Чўлпон романининг воқеалари Дукчи Эшон кўзғолони бўлган, яъни Андижоннинг Марҳамат тумани ҳудудида содир бўлади.

Воқеаларгина эмас, образларда ҳам мантиқий давомийлик бор. Отабек мустақиллик, истиқлол йўлида кўксини рус империяси аскарлари ўқига тутган бўлса, Мирёкуб рус

³ Абдулла Қодирий. “Ўткан кунлар”, “Nilol media” нашриёти, Тошкент – 2019, 15-бет.

⁴ Абдулла Қодирий. “Ўткан кунлар”, “Nilol media” нашриёти, Тошкент – 2019, 16-бет.

⁵ Абдулла Қодирий. “Ўткан кунлар”, “Nilol media” нашриёти, Тошкент – 2019, 16-бет.

⁶ Чўлпон. “Кеча ва кундуз”, “Шарқ” НМК. Тошкент-2000.

империясининг таназзалини истайди, таназзул ниш бериб қолган эди. У империя деб, ноиб тўранинг поғони ва унинг уйдаги ҳукуматга оид маслаҳатларни тушунган эди. Айниқса, ноиб тўра оиласидаги бузуқликни кўриб, “империя ирибди” деган хулосага келади.

“Кеча ва кундуз” романидаги Зеби, Қурвонбиби ва Раззоқ сўфи образлари Туркистон аҳолиси ва унинг ҳаётининг “кечаси”га оид ифодадир. Мирёкуб ва Ш.Хўжаевларнинг образига келсак, улар жадид тоифасига мансуб бўлиб, иқтисодий ўсиш, тижорат ва маданиятнинг маҳаллий халқ ҳаётига кириб келиши тарафдори.

Мирёкуб - мураккаб образ. Унда одамийлик ҳам бор, айти пайтда чапанилик, бузуқлик ҳам мавжуд. У Ш.Хўжаев таъсирида уч кунда жадид бўлади. Жадид сўзини эшитса, “белим қайишарди”, деган Мирёкуб: “Агар жадид шундай бўлса, мен ҳам жадидман” дейди.

Роман ўзбек халқининг катта бир тарихий даврини акс эттирди. Ботқоққа ботган тузумни ўзгартириш, мустақилликни қўлга олиш, империя сиртмоғини бўйиндан олиб ташлаш тилаклари “Кеча ва кундуз” романининг ғоявий-бадиий пафосини ташкил қилади. Роман “Ўткан кунлар”дан кейинги образларнинг ички оламини турфа рангларда ёритган психологик роман сифатида ўзбек насрининг ноёб дурдонаси бўлиб насримиз тарихини бойитди.

Кўхна ва бой тарихга, ноёб маданият ва юксак маърифатга эга ўзбек халқининг анъана ва шарқона урф-одатлари ҳам қадимийдир.